

Mur wstydu i bezpieczeństwa – cztery dekady muru dzielącego Saharę Zachodnią

Marta Kluszczyńska¹

Streszczenie:

W artykule, bazującym na analizie literatury oraz rekonesansie badawczym przeprowadzonym na terenie Sahary Zachodniej w 2016 roku, omawiam polityczną funkcję oraz symboliczne znaczenie muru (bermu) dzielącego zachodnie i wschodnie tereny dawnej Sahary Hiszpańskiej. Zarysowując historię jego powstania, wskazuję na kluczową rolę, jaką odegrał w wojnie marokańsko-saharyjskiej, umożliwiając okupację terytorium Sahary Zachodniej przez Królestwo Maroka w latach 80. XX wieku. Poza wpływem na politykę, ekonomię oraz środowisko naturalne, istotne jest oddziaływanie bermu na społeczeństwo saharyjskie na terenie Sahary Zachodniej oraz w obozach dla uchodźców saharyjskich w Algierii, a także symboliczne wykorzystanie muru przez każdą ze stron konfliktu, które w ostatnich latach jest coraz bardziej zauważalne. Głównym celem artykułu jest opis zmieniających się znaczeń muru: od funkcji stricte militarnej, obecnej od jego powstania do zawieszenia broni w roku 1991, poprzez znaczenie muru jako quasi-państwowej granicy, prowadzącej do tworzenia się po obu jej stronach tzw. pogranicza wyalienowanego, aż do obecnego symbolicznego wykorzystywania muru w dyskursach politycznym, dziennikarskim i artystycznym oraz znaczenia jego (nie) obecności w praktyce życia codziennego po obu stronach tego muru.

Słowa kluczowe:

Sahara Zachodnia, Maroko, „Mur Wstydu”, „Mur Bezpieczeństwa”, Mur Marokański w Saharze Zachodniej

Link do artykułu:

http://www.pogranicze.uni.opole.pl/biblioteka/docs/tom6/kluszczyńska_t6n2.pdf

Standard cytowania (APA):

Kluszczyńska, M. (2018). Mur wstydu i bezpieczeństwa – cztery dekady muru dzielącego Saharę Zachodnią. *Pogranicze. Polish Borderlands Studies*, t. 6, nr 2, s. 165-183.

Mur dzielący Saharę Zachodnią nie doczekał się jak dotąd kompleksowej analizy w naukowej literaturze polskojęzycznej². Nieco miejsca poświęcił mu Bartek

1 Mgr Marta Kluszczyńska – Instytut Socjologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; e-mail: marta.kluszczyńska@amu.edu.pl.

2 Co wynika między innymi, z faktu, że temat Sahary Zachodniej nie jest w polskojęzycznej literaturze zbyt szeroko omawiany i analizowany. Do nielicznych prac należą dwie książki: Mariusza Malinowskiego z 2001 roku *Sahara Zachodnia. Konflikt terytorialny między Marokiem a Hiszpanią w latach 1956-1976* oraz Adama Kosidła *Sahara Zachodnia. Fiasko dekolonizacji czy sukces podboju?* z 2012 roku, a także artykuły: Stanisława Parzymiesa (1976) *Spór wokół Sahary Zachodniej*, Adama

Sabela w reportażu dotyczącym Sahary Zachodniej: „I jest jeszcze jeden mur. Ten nazywają ‘murem wstydu’. Ci, którzy zostali po drugiej stronie, odgradzeni, którzy nie mogą już wrócić. Bo ci, którzy go zbudowali, nie nazywają go w ogóle i raczej nie lubią o nim mówić. Nie ma na nim malowideł, sloganów, murali. Nie można go dotknąć, poczuć, zawiesić wstążki. Nie można kopnąć, obrzucić kamieniami, obsikać. Trudno nawet zrobić sobie z nim efektowne zdjęcie. Nie przyjeżdża pod niego Banksy, nie śpiewa o nim U2 ani Pink Floyd” (Sabela 2015: 245).

Ta absencja marokańskiego muru (*bermu*) w przestrzeni symbolicznej jest wyjątkowa, zważywszy, na fakt, że liczy on 2720 kilometrów, co czyni go drugim najdłuższym murem zbudowanym przez człowieka, po Wielkim Murze Chińskim (Kosidło 2012: 11). Jest to piaskowo-kamienny wał, o wysokości od dwóch do trzech metrów. W skład systemu *bermu* wchodzi punkty obserwacyjne, punkty wsparcia, bunkry, zasieki z drutów kolczastych, radary, elektroniczne systemy bezpieczeństwa. Obszar wzdłuż muru zabezpieczony jest dodatkowo minami przeciwpiechotnymi i przeciwpancernymi, a co około 5 kilometrów znajduje się punkt koncentracji wojsk, w którym stacjonuje 100-110 żołnierzy (Nah Bachir 2017: 124), a w odległości 2-2,5 kilometra – punkt obserwacyjny, z 35-40 żołnierzami (Omar 2014: 89). Jego fizyczne istnienie w przestrzeni geograficznej jest więc niezaprzeczalne.

Berm jest fizycznym przejawem linii demarkacyjnej pomiędzy administrowaną przez Maroko większością terytorium dawnej Sahary Hiszpańskiej oraz jej mniejszą częścią, zarządzaną przez Front Polisario (hiszp. *Frente Popular para la Liberación de Saguia el Hamra y Río de Oro*)³ i rząd Saharyjskiej Arabskiej Republiki Demokratycznej (SARD). Od 1991 roku stanowi granicę państwową, *de facto* wyznaczając zasięg jurysdykcji Królestwa Maroka oraz SARD, mimo, iż *de iure* terytorium dawnej Sahary Hiszpańskiej jest terytorium o nieustalonym statusie międzynarodowym.

Według modelu interakcji pograniczy (Martinez 1994: 2), w którym cechą znaczącą są przygraniczne interakcje⁴, tereny ciągnące się wzdłuż muru

Kosidło (2009) *Sahara Zachodnia – dekolonizacja bez niepodległości?*, Selima Chabijewicz (2010) *Polityczny konflikt o terytorium Sahary Zachodniej*, Rafała Ożarowskiego (2012) *Sahara Zachodnia jako przykład afrykańskiego quasi-państwa* oraz Macieja Skuczyńskiego (2017) *Działania Organizacji Narodów Zjednoczonych na rzecz dekolonizacji i pokoju w Saharze Zachodniej*. Każda z tych prac stanowi analizę z perspektywy historyczno-politologicznej. W powyższych tekstach temat muru nie pojawia się wcale lub jedynie wzmiankuje się jego istnienie.

- 3 Frente Polisario – pol. Ludowy Front Wyzwolenia Sakiji al-Hamry i Rio de Oro – to militarna organizacja saharijska powstała w 1973 r.
- 4 Martinez, na bazie badań na granicy Meksyku i Stanów Zjednoczonych, dzieli pogranicza ze względu na częstotliwość i rodzaj występujących interakcji na: wyalienowane, koegzystujące, wzpółzależne i zintegrowane (1994).

marokańskiego to pogranicze wyalienowane, o minimalnej liczbie wrogich interakcji pomiędzy stronami, co upodabnia je do granicy brytyjsko-szkockiej z XV i XVI wieku czy Meksyku i Stanów Zjednoczonych w dziewiętnastym stuleciu. Gdy Oskar Martinez tworzył swój model, taki typ pogranicza rozpowszechniony był na Bliskim Wschodzie, w Azji, Afryce oraz we wschodniej części Europy. Na wyalienowany charakter *bermu* wpływa przede wszystkim jego wysoki poziom militaryzacji. Po obydwu stronach muru pojawiać się mogą jedynie żołnierze MINURSO (czyli Misji Narodów Zjednoczonych na rzecz Referendum na Saharze Zachodniej – fr. *Mission des Nations Unies pour l'Organisation d'un Référendum au Sahara Occidental*), stacjonujący w dziewięciu jednostkach: czterech po zachodniej (Smara, Mahbas, Oum Dreyga, Awsard) i pięciu po wschodniej stronie muru (Bir Lahlou, Tifariti, Mehaires, Mijek, Awsard), oddelegowani by czuwać nad przestrzeganiem zawieszenia broni oraz – na jego południowym odcinku – nieliczni, ściśle kontrolowani turyści przejeżdżający przez jedyne otwarte przejście na granicy z Mauretanią niedaleko miejscowości Guerguerat.

Jak piszą Hastings Donnan i Thomas M. Wilson: „granice państwowe chronią terytorium państwa, które jest źródłem jego ludzkich i naturalnych zasobów. Terytoria te mogą mieć dla państwa także znaczenie strategiczne i symboliczne. Granice są znakami suwerenności i stanu posiadania państwa oraz znakami pokojowych lub wrogich relacji między państwem a jego sąsiadami. Są także narzędziem utrzymywania kontroli państwowej nad przepływem ludzi, dóbr, bogactwa i informacji, a wszystko to musi zyskać akceptację państwa, by przekroczyć jego granice. Tak więc granice są zarówno strukturami, jak i symbolami bezpieczeństwa oraz suwerenności państwa. Stanowią historyczne i współczesne zapisy relacji państwa z innymi krajami, z własnymi ludźmi i z własnym obrazem” (2007: 32). Podobne odczytanie *bermu* jako granicy państwowej obecne jest w dyskursie oraz praktykach Królestwa Maroka. Po stronie saharyjskiej fakt istnienia muru wykorzystywany jest w tekstach i praktykach kontestujących okupację, co opisuję w drugiej części tekstu. Artykuł rozpocznę opisem historycznego kontekstu powstania muru, by w kolejnych częściach przejść do analizy współczesnych znaczeń muru oraz funkcji, jakie on pełni.

Tekst oparty jest na analizie literatury przedmiotu, raportów MINURSO na temat sytuacji w Saharze Zachodniej, przykładach obecności *bermu* na stronach internetowych głównie niszowych portali kulturalnych i dziennikarskich, a także rekonesansie badawczym przeprowadzonym w Saharze Zachodniej w 2016 r.⁵

5 Dziesięciodniowy rekonesans badawczy miał miejsce we wrześniu 2016 roku na terenie administrowanym przez Maroko (miasta Al-Ujun oraz Dakhla). Głównym problemem badawczym była mobilność Saharyjczyków oraz ich aktywność polityczna i konstruowanie

Dobór tego typu źródeł wynika z konieczności uwzględnienia w poniższych analizach także oddolnego dyskursu na temat życia w bliskości bermu, tworzonego przez Saharyjczyków i Saharyjki⁶ oraz osoby wspierające ich aktywność polityczną.

Historia powstania *bermu*

Sahara Zachodnia, jak dzisiaj nazywany jest teren leżący pomiędzy Mauretanią a Marokiem, to współcześnie państwo o nieustalonym statusie międzynarodowym. Tereny rozciągające się na południe od miejscowości Sidi-Ifni (na wysokości Wysp Kanaryjskich) aż do miasta Nawazibu w Mauretanii były kolonizowane przez Hiszpanów od 1884 roku, gdy na półwyspie Yala założono bazę wojskową Villa Cisneros (dziś miasto Dakhla). Wcześniej miejsce to było przestrzenią życia grup nomadycznych. Wraz z postępującą dekolonizacją Afryki, terytorium Sahary Zachodniej stało się areną starć pomiędzy sprzecznymi dążeniami Hiszpanii, Maroka, Mauretanii, Saharyjczyków oraz wspierających je krajów.

Dążenia do aneksji terytorium Sahary Zachodniej przez Królestwo Maroka spowodowane są przyczynami natury gospodarczej, ideologicznej i politycznej. Gospodarczej, gdyż bogate złoża fosforytów, uznawane za największe na świecie, odkryte przez Hiszpanów w 1949 (choć początek eksploatacji to dopiero 1973 rok) oraz ważne łowiska ryb znajdujące się w pasie wzdłuż wybrzeża są istotnym elementem krajowej i królewskiej gospodarki. Podbudową ideologiczną aneksji terenów Sahary Zachodniej jest koncepcja Wielkiego Maroka, królestwa rozciągającego się od rzeki Senegal po zachodnie tereny współczesnej Algierii, którego kształt nawiązuje do imperium dynastii Almorawidów z XI i XII wieku n.e. (Roussellier 2005: 320) oraz państwa sułtana Hasana I panującego w latach 1873-1994 (Malinowski 2004: 49). Prawowitość koncepcji Wielkiego Maroka bazuje na ekonomiczno-politycznej współzależności nomadów żyjących na terenie Sahary Zachodniej i sułtana w okresie przed kolonizacją hiszpańską. Dzięki

społecznej przestrzeni miasta w sytuacji okupacji. Rekonesans przeprowadzony był technikami obserwacji nieuczestniczącej, obserwacji uczestniczącej oraz wywiadu częściowo ustrukturyzowanego (11 rozmów, większość z nich w grupach rodzinnych i przyjacielskich oraz aktywistycznych, łącznie ponad 40 osób).

6 Pisząc o Saharyjczykach i Saharyjkach odwołuję się do kategoryzacji tożsamości narodowej występującej u większości potomków mieszkańców dawnej Sahary Hiszpańskiej. Aktualnie tym mianem określa siebie diaspora saharijska żyjąca na terenie obozów dla uchodźców w Algierii oraz Saharyjczycy i Saharyjki mieszkający w Hiszpanii, Mauretanii, Meksyku i innych krajach, głównie Europy oraz Ameryki Środkowej i Południowej, a także społeczność saharijska, która pozostała na terenie Sahary Zachodniej po zachodniej stronie *bermu*, administrowanej przez Królestwo Maroka.

działaniom Mohammeda Allala Al-Fassiego (Zoubir 2007: 160), ta koncepcja stała się popularna po 1956 roku, będąc istotnym elementem ideologii politycznej partii Istiklal (Malinowski 2004: 48). Współcześnie dzień aneksji Sahary Zachodniej do Maroka (14 sierpnia) jest celebrowany jako święto państwowe.

Pierwsze roszczenia terytorialne wobec Hiszpanii Maroko wysunęło na forum Organizacji Narodów Zjednoczonych w 1957 roku. Dotyczyły one rejonów wokół miasta Sidi-Ifni, Mauretanii i właśnie Sahary Zachodniej. W 1965 roku ONZ jednoznacznie wypowiedziała się w sprawie Sahary Zachodniej oraz innych terytoriów niesamodzielnych wskazując na ich prawo do samostanowienia (A-Res-20-2072-1965). Lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte były okresem usilnych starań zainteresowanych stron o uznanie przynależności lub niepodległości Sahary Zachodniej. Opinia Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości z 16 listopada 1975 roku wskazywała na brak powiązań uprawniających Królestwo Maroka i Mauretanię do kontroli terytorium Sahary Zachodniej. Jak wskazuje Adam Kosidło: „Trybunał stwierdził, że co prawda dowody wskazują na istnienie pewnych prawnych więzi posłuszeństwa między sułtanem Maroka a niektórymi plemionami, podobnie jak istniały pewne związki z Mauretanią, ale nie znaleziono żadnej więzi terytorialnej suwerenności między Saharą Zachodnią a Królestwem Maroka i Mauretanią, która mogłaby uniemożliwić zastosowanie rezolucji ZO 1514/XV w dekolonizacji Sahary Zachodniej, w szczególności zasady samookreślenia poprzez wolne i autentyczne wyrażenie woli przez ludzi tam mieszkających” (Kosidło 2012: 44). Tym samym stwierdzono, że prawo do decyzji o procesie dekolonizacji, przyszłym kształcie politycznym i potencjalnej przynależności leży w gestii mieszkańców i mieszanek tego terytorium (San Martín 2010: 102).

Mimo to, 4 listopada 1975 roku rozpoczął się Zielony Marsz, który otworzył Królestwu Maroka drogę ku aneksji Sahary Zachodniej. Zielony Marsz był strategicznym manewrem króla Maroka Hasana II, który wiedząc, że opinia międzynarodowa nie zaakceptuje zbrojnego wtargnięcia na terytorium opuszczane przez hiszpańskiego kolonizatora⁷, zmobilizował 300-350 tysięcy mieszkańców Maroka oraz żołnierzy, a także Saharyjczyków (w tym uchodźców, którzy znaleźli schronienie na terenie Maroka po konflikcie saharyjsko-hiszpańskim w latach 1957-1958). Marsz nie był zawieszony w politycznej próżni, ponieważ Stany Zjednoczone udzieliły znaczącego wsparcia w jego organizacji (Jensen 2004: 27-28 za: Kosidło 2012: 45; Zoubir 2007: 169), a rozmowy pomiędzy Królestwem Maroka a Hiszpanią na temat przekazania kontroli nad Saharą miały miejsce od dłuższego czasu. Co prawda sam marsz zakończył się już 9 listopada, jednak jego sukces

7 Wiadomo jednak, że pierwsze takie kroki poczynione zostały już 31 października – granicę przekroczyło wtedy 25 tysięcy żołnierzy marokańskich (Zoubir 2007: 162).

polityczny, również na arenie międzynarodowej, jest niezaprzeczalny, a hasło *quasi-opiekuńczego* „objęcia braci z południa” wypowiedziane przez Hassana II (Soroeta Licerias, 2016: 29) przypieczętowano Porozumieniami Madryckimi⁸.

27 lutego 1976 roku ostatnie hiszpańskie oddziały opuściły teren Sahary Zachodniej. Tego samego dnia Saharyjczycy proklamowali powstanie Saharyjskiej Arabskiej Republiki Demokratycznej oraz rządu, w którego skład wchodził przede wszystkim działacz Frontu Polisario. Walki, jakie rozpoczęły się po opuszczeniu przez Hiszpanię terenu Sahary, toczyły się nieprzerwanie do 1991 roku. Saharyjscy partyzanci z Polisario, wsparci finansowo przez rządy Algierii, Kuby i Libii (Saddiki 2017: 98), stanęli naprzeciw armii Maroka, która mimo militarnej pomocy Francji i Stanów Zjednoczonych, nie była w stanie skutecznie powstrzymać partyzanckich najazdów Saharyjczyków świetnie znających pustynię. W 1979 roku Mauretania wycofała się z działań wojennych podpisując porozumienie pokojowe i uznając istnienie SARD. W latach 1979-1980 w ramach *Ofensywy Bumedien*, nazwanej na cześć zmarłego prezydenta Algierii, Saharyjczycy przejęli kontrolę nad znaczną częścią terytorium, zajętego wcześniej przez Królestwo Maroka (Nah Bachir 2017: 56), które utrzymało swoją pozycję jedynie w północnej części, tak zwanym „użytecznym trójkącie” (ang. *useful triangle*)⁹, a także niektóre z posterunków i baz rozrzuconych we wschodniej, pustynnej części (San Martín 2010: 4). Stąd decyzja Królestwa Maroka o budowie piaskowego wału podjęta w 1980 roku, która według Saida Saddiki była najważniejszą decyzją powziętą w trakcie całego konfliktu (2017: 98). Jak wskazuje Gaici Nah Bachir, *berm* został zbudowany by ograniczyć niespodziewane, partyzanckie ataki Polisari, ochronić miasta i kopalnie przed działaniami wojennymi oraz skumulować siły zbrojne (Nah Bachir 2017: 74).

Militarny charakter *bermu*

Wybudowanie wału było momentem przełomowym, który wraz ze zmniejszeniem się pomocy dla Polisario ze strony Algierii w latach osiemdziesiątych przechylił szalę zwycięstwa na stronę Maroka (Saddiki 2017: 109). W rzeczywistości wał jest systemem złożonym z sześciu murów: pierwszy, o długości 500

8 Porozumienia Madryckie, podpisane 14 listopada 1975 roku, oddawały terytorium Sahary Królestwu Maroka oraz Mauretanii. W świetle prawa międzynarodowego uznawane są za nielegalne.

9 „Użyteczny trójkąt” obejmuje teren miasta Al-Ujun, kopalnie fosforytów w okolicy miasta Bukra oraz leżące na ich wysokości wybrzeże Atlantyku.

kilometrów¹⁰, wybudowano w latach 1980-82¹¹ wokół Al-Ujun i kopalni fosforytów Bu-Craa (Omar 2014: 88). Jak pisze Adam Kosidło: „pierwszy z wałów (...) chronić miał najważniejsze tereny: zagłębienie fosforytów w Bu Craa, stolicę Laayoune [pl. Al-Ujun – przyp. MK] i święte miasto Smara oraz południowo-wschodnią część Maroka. Kiedy okazała swoją skuteczność, zaczęto budować następne, stopniowo przemieszczając się na południe, aby chronić coraz większe obszary” (2012: 78). Budowę muru okalającego Dakhłę oraz centralną część terytorium Sahary Zachodniej ukończono we wrześniu 1985 roku. Budowę całości zakończono w kwietniu 1987 roku ostatnim odcinkiem wału w okolicy miasta Guerguerat i wybrzeża Morza Atlantyckiego przy granicy z Mauretanią (García 2002: 221), rozdzielając Saharę Zachodnią na dwa terytoria. Aktualnie około 70-80% obszaru Sahary Zachodniej znajduje się po zachodniej stronie muru i podlega administracji Maroka. Wschodnia część o powierzchni do 20% zarządzana jest przez Polisario (Kosidło 2012: 7) i zamieszkiwana przez około 30 tysięcy osób (Cabaleiro 2017).

Według dokumentów *Wikileaks*, budowę muru wsparły USA¹² i Francja, prawdopodobnie również Hiszpania, Izrael i Arabia Saudyjska (Nah Bachir 2017: 152-156). I choć powstanie muru znacząco obniżyło koszty działań wojennych Królestwa Maroka w latach osiemdziesiątych, aktualnie jego utrzymanie kosztuje około 3% rocznego PKB Królestwa Maroka¹³, a wysoki koszt związany jest między innymi z ciągłą obecnością ponad 100 tysięcy żołnierzy stacjonujących wzdłuż wału¹⁴.

10 Wskazuje się, że pierwszy mur wybudowano w okresie 08.1980-06.1982 i mierzy 500 kilometrów, drugi – 12.1983-01.1984: 300 km, trzeci – 04.1984-05.1984: 320 km, czwarty – 12.1984-01.1985: 380 km, piąty – 05-09.1985: 670 km, ostatni, szósty – 02-04.1987: 550 km (Saddiki 2017: 99).

11 Generał Ahmed Dlimi, ówczesny szef marokańskich sił zbrojnych, przekazał informację o ukończeniu pierwszego fragmentu (od wzgórza Ras el Janfra do miasta Smara) w lutym 1981 roku. 11 maja 1981 roku ukończono odcinek do Morza Atlantyckiego, ochraniający kopalnię Bu-Craa (García 2002: 219). Według hiszpańskojęzycznej wikipedii, to generał Dlimi był pomysłodawcą budowy muru https://es.wikipedia.org/wiki/Ahmed_Dlimi.htm (dostęp: 20.12.2017). Inne źródła wskazują, że autorem idei był Ariel Sharon (Nah Bachir 2017: 17, 66-67).

12 James Baker, który w latach osiemdziesiątych zajmował stanowisko szefa sztabu Białego Domu, a od 1985 roku – sekretarza skarbu USA był ważną postacią w fazie budowania oraz unowocześniania muru, wspierając zakup nowoczesnych technologii, w które wał jest wyposażony. Równocześnie był kluczową postacią w procesie ustalania zasad referendum jako reprezentant ONZ, por. wywiad Mishala Husainiego z Jamesem Bakerem III Sahara Marathon z 19.08.2004 (Husain 2004).

13 Brak dokładnych danych co do aktualnych kosztów, niektóre źródła podają 2 miliony dolarów dziennie (Omar 2014: 89), inne – 1.5-3 miliony dolarów (Nah Bachir 2017: 146).

14 Według różnych danych i w różnych okresach jest to 120 tysięcy (Omar 2008: 51), 130 tysięcy (Sánchez-Serra 2017), 160 tysięcy (Omar 2014: 89) lub 180 tysięcy żołnierzy (Cabaleiro 2017).

Tereny zachodnie, choć *de iure* o nieustalonym statusie i administrowane przez Hiszpanię ze względu na niedokończony proces dekolonizacji, *de facto* znajdują się pod pełną kontrolą Królestwa Maroka, poddane procesowi marokizacji, na który składają się: wspieranie migracji Marokańczyków i Marokanek na terytorium Sahary Zachodniej, asymilowanie ludności saharyjskiej oraz inkorporacja administracyjna i polityczna w struktury Królestwa Maroka. Aktualnie na terenie Sahary Zachodniej mieszka około 200 tysięcy Marokańczyków i Marokanek oraz 100 tysięcy Saharyjczyków i Saharyjek¹⁵. Migracje dużej liczby osadników z północy, wynikają między innymi z możliwości podjęcia pracy oraz dopłat do budowy nieruchomości i darmowych dostaw żywności. Ali, lony działacz religijny i społeczny¹⁶, wskazuje na dwie grupy Marokańczyków mieszkających na terenie Sahary: Marokańczyków oraz osadników. Marokańczycy to często przedsiębiorcy, którzy przenoszą się tutaj ze względu na większe możliwości, często mają krytyczne podejście do polityki Maroka oraz stosunkowo dobre relacje z ludnością saharyjską. Jego zdaniem, osadnicy pochodzą z biednych regionów Maroka, mają niskie wykształcenie, bezkrytycznie podchodzą do polityki marokańskiej względem Sahary, korzystają z codziennych, darmowych dostaw żywności rozwożonych przez żołnierzy i mieszkają w domach wybudowanych z subsydiów państwowych. Choć podział ten może się wydawać uproszczony, jest on pewną próbą zrozumienia, jak układają się relacje i jak sami Saharyjczycy spoglądają na nowych sąsiadów.

Administracyjnie, od 2015 roku teren Sahary Zachodniej składa się z trzech spośród dwunastu marokańskich okręgów regionalnych, jest tym samym *de facto* włączony w struktury państwowe Maroka (Ojeda García, Suárez Collado 2016: 144). Na terenie administrowanym przez Maroko część społeczności saharyjskiej odpowiada na sytuację, którą sami nazywają okupacją, poprzez regularne, choć nieliczne, cotygodniowe manifestacje w Al-Ujun oraz większe demonstracje, jak Intifady z 1999 i 2005 roku (Stephan, Mundy 2006) czy obóz protestacyjny Gdem Izik w 2010 roku.

Tereny po wschodniej stronie muru, administrowane przez rząd SARD oraz Polisario to pustynia pozbawiona znanych złóż bogactw naturalnych, Od czasów wybudowania muru podzielona jest na siedem okręgów wojskowych. Znajduje się tutaj kilka mniejszych miast i oaz, jak Al-Bir Al-Hilw (do 2011 r.

15 Brak wiarygodnych źródeł na temat demografii Sahary Zachodniej, jednak badacze wskazują, że na początku XXI wieku mieszkańcy pochodzący z Maroka stanowili 2/3 populacji (Smith 2005: 563).

16 Ze względów bezpieczeństwa imię zostało zmienione. Wywiad przeprowadziłam we wrześniu 2016 roku.

tymczasowa stolica Sahary Zachodniej), Tifariti (aktualna tymczasowa stolica), Agounit, Mehaires, Mijek, Zug. W każdym z tych miejsc funkcjonują szpitale wojskowe, udzielające pomocy medycznej Saharyjczykom oraz nomadom z Mauretanii, Mali i Algierii (García 2002: 332), a w wielu są też szkoły i meczety. Od 2013 roku Tifariti jest siedzibą jedynej saharyjskiej szkoły wyższej – Universidad de Tifariti.

Budowa muru zadecydowała o wygranej Maroka uniemożliwiając Saharyjczykom z Polisario kontynuowanie skutecznych najazdów. Dla Polisario powstanie muru łączyło się ze zmianą taktyki wojennej z partyzanckiej na ofensywną, z podejmowaniem prób ataku na odcinki muru przy mobilizacji dużej liczby żołnierzy¹⁷. I choć czasem oddziałom Polisario udawało się przedostać na terytorium zajęte przez Maroko, budowa wału sprawiła, że konflikt stał się zdecydowanie bardziej statyczny (García 2002: 223).

Rok 1991 przyniósł zawieszenie broni, po którym miało odbyć się referendum. Od końca lat dziewięćdziesiątych *berm* pełni funkcję linii demarkacyjnej – granicy obserwowanej przez misję Organizacji Narodów Zjednoczonych MINURSO. Mimo iż misja stacjonuje w Saharze od dwudziestu sześciu lat, referendum nie odbyło się, a trwałość zawieszenia broni często stoi pod znakiem zapytania, na co wskazują coroczne raporty Misji¹⁸. Na podstawie *Military Agreement No 1*, teren wokół muru podzielony został na pięć różnych stref o ograniczonym dostępie dla każdej ze stron konfliktu (Saddiki 2017: 110).

Militarny wymiar muru ujawnia się między innymi w kontekście światowych wydarzeń sportowych. Konflikt na terenie Sahary Zachodniej stał się jedną z przyczyn przeniesienia rajdu Paryż-Dakar poza Afrykę zachodnią. W 1996 roku na odcinku z Foum El Hassan do Smary w wyniku eksplozji ciężarówki po najechaniu na minę zginął Laurent Gueguen¹⁹. W 2000 roku organizatorzy nie skonsultowali trasy przejazdu rajdu ze stroną saharyjską, współpracując jedynie z Marokiem, ONZ i Mauretanią. Saharyjczycy odczytali to jako kolejną legitymizację administracji marokańskiej na terenie Sahary oraz, w ramach protestu, zagrozili blokadą rajdu w wypadku przekroczenia muru w jego południowym fragmencie. Ostatecznie, 7 stycznia 2001 roku, Polisario wycofało się z gróźb (Kosidło 2012: 177-178). Sam rajd skończył się jednak tragicznie dla jednego z jego uczestników, który po przejechaniu fortyfikacji najechał na minę i stracił nogę.

17 Opis działań wojennych por. Kosidło 2012: 79-84.

18 Raporty dostępne są na stronie internetowej MINURSO pod adresem <https://minurso.unmissions.org/secretary-general-reports.htm> (dostęp 20.12.2017).

19 Wideo z wypadku: Dakar 1996 Gueguen Fatal accident (aftermath) <https://www.darcyf1.com/download.php?z=17713.htm> (dostęp 20.12.2017).

Wiosną 2017 roku żołnierze Polisario zainstalowali punkt kontrolny na terytorium pomiędzy murem, a granicą mauretańską, na co MINURSO zareagowała nawoływaniem do przywrócenia strefie wymiaru buforowego. W lutym 2017 sytuacja była o tyle wyjątkowa, że żołnierze Królestwa Maroka i Polisario byli oddaleni od siebie o zaledwie 120 metrów (Otazu 2017). Był to czas, gdy Maroko miało ponownie wejść do Unii Afrykańskiej, na co SARD nie wyrażał zgody, przypominając o nierozwiązanym problemie Sahary Zachodniej i odraczonym referendum. W sierpniu 2016 roku doszło do podobnego kryzysu, gdy Maroko rozpoczęło budowę przedłużenia drogi w kierunku Mauretanii na ziemiach niczyich (Guerraoui 2017). O ile nie dochodzi do otwartych starć, o tyle naruszenia zasad zawieszenia broni zdarzają się rokrocznie.

Front Polisario regularnie odminowuje teren na wschód od *bermu*. Przykładowo 5 listopada 2017 roku zdetonowano ponad 2,5 tysiąca min znajdujących się w północnej części muru, w okolicy miasta Tifariti, znajdującego się na Terenach Wyzwolonych pod kontrolą SARD i Polisario (Redacción 2017). Zaminowany teren stanowi niebezpieczeństwo dla Saharyjczyków i Saharyjek oraz nomadów poruszających się po pustyni. Szacuje się, że wzdłuż muru zainstalowanych jest od 5 (Sánchez-Serra 2017) do 7 milionów min (Omar 2014: 93; Nah Bachir 2017: 13), przez co teren ten uznaje się za najrozleglejszy obszar zaminowany na świecie²⁰. Według *Landmine & Cluster Munition Monitor*, międzynarodowej inicjatywy monitorującej obecność oraz wybuchy min i innych ładunków wybuchowych, do końca 2016 roku zarejestrowano ponad 2500 wybuchów min, w tym 34 w 2016 roku, z czego 6 osób zginęło, a 26 zostało rannych. 70% wybuchów miało miejsce na terenie okupowanym przez Maroko, 30% – na terenie administrowanym przez Polisario²¹.

Symboliczne, polityczne, ekonomiczne, przyrodnicze i społeczne efekty istnienia bermu

Poza oczywistym kontekstem militarnym wału, w ostatnich kilkunastu latach zwiększa się jego znaczenie symboliczne dla każdej z zainteresowanych stron. Wybudowanie muru było koniecznością militarną, równocześnie stało się jednak symbolicznym umocnieniem i potwierdzeniem władzy Maroka na terenach

20 Królestwo Maroka dotychczas nie jest sygnatariuszem Traktatu ottawskiego. Dodatkowo istnieją dowody wskazujące, że teren wzdłuż muru podlegał minowaniu również w ostatnich latach, w czasie obowiązywania zawieszenia broni (Nah Bachir 2017: 220-223).

21 Raporty dostępne na stronie internetowej Landmine & Cluster Munition Monitor: *Western Sahara. Casualties Overview*. <http://www.the-monitor.org/en-gb/reports/2017/western-sahara/casualties.aspx.htm> (dostęp 20.12.2017).

Sahary Zachodniej. Sidi M. Omar wskazuje, że mur wywiera wpływ zarówno na politykę, ekonomię, społeczeństwo (wpływ psychologiczny i kulturowy), bezpieczeństwo w regionie i środowisko naturalne. Politycznie, mur umacnia władzę i kontrolę Maroka nad terytoriami okupowanymi.

Mur pełni istotną rolę w ramach międzynarodowego reżimu migracyjnego, zniechęcając część migrantów do przejazdu wzdłuż wybrzeża i skłaniając do wyboru trudniejszej drogi wschodniej, przez marokańsko-algierską granicę. Władze Maroka podkreślają, że kontrola przepływów migracyjnych i ograniczanie terroryzmu są współcześnie głównymi funkcjami *bermu* (Omar 2014: 90; Saddiki 2017: 113), tym samym wał staje się elementem polityki ekstraterytorializacji kontroli granic Unii Europejskiej. Rozwijając argumentację Omara warto wskazać, że dawniej część migrantów decydowała się przejechać przez *berm*: jeden ze znanych szlaków prowadził z mauretańskiego miasta Zuerat, przez mur, po opłaceniu marokańskich żołnierzy, do Al-Ujun, a stamtąd na Wyspy Kanaryjskie²². Według Likbira Bachira, szefa trzeciego regionu militarnego na wschód od bermu, na terytorium pod kontrolą Polisario, Maroko pozyskuje wsparcie na ograniczenie migracji z Afryki Subsaharyjskiej od Unii Europejskiej, inwestując je w unowocześnianie infrastruktury *bermu*, wpływając tym samym zarówno na migracje, jak i na konflikt marokańsko-saharyjski²³. Dla turystów, przejście graniczne Sahary (*de facto* Maroka) z Mauretanią zostało otwarte w 2002 roku, a liczne posterunki policji znajdujące się na trasie biegnącej z Agadiru przez Al-Ujun i Dakhlę do Nawazibu w Mauretanii utrudniają i tak skomplikowany i wymagający przejazd.

Wpływ muru na ekonomię to z jednej strony, ochrona monopolu Królestwa Maroka na zarządzanie bogactwami naturalnymi na terenie Sahary Zachodniej po zachodniej stronie *bermu*, ale i ograniczenie swobodnego przepływu osób i dóbr na terytoriach, które do lat 80. XX w. stanowiły gospodarczą jedność (Omar 2014: 90). Mur oraz otaczające go pole minowe zmieniło tradycyjne szlaki nomadów, wpływając na strukturę gospodarczą i społeczną tych obszarów. Jak wskazywali Saharyjczycy i Saharyjki w przeprowadzonych wywiadach oraz podkreślają badacze, *berm* rozdzielił rodziny oraz społeczności lokalne, gdy w latach 70. XX w. część z nich zdecydowała się uciec przed okupacją marokańską do Algierii (Omar 2014: 91). MINURSO organizuje wyjazdy do obozów w Algierii dla mieszkańców Sahary Zachodniej, jednak liczba miejsc jest ograniczona, a każdy taki wyjazd,

22 Film dokumentalny *Al-Yidar (El Muro)* część 3 (z 4) <https://www.youtube.com/watch?v=-nDjZOfoILI.htm> (dostęp 20.12.2017).

23 Film dokumentalny *Al-Yidar (El Muro)* część 4 (z 4) <https://www.youtube.com/watch?v=5uS3UfhZ.htm> (dostęp 20.12.2017).

zdaniem moich rozmówców, kończy się zwróceniem na siebie uwagi służb Maroka oraz zwiększeniem represji.

Z kolei wpływ muru na środowisko naturalne związany jest ze zmianami powierzchni pustyni, która ze względu na barierę jest bardziej podatna na erozję wiatrową i stagnację wody, uniemożliwiając jej przepływ w kierunku południowo-wschodnim oraz degradację roślinności, nadmiernie wykorzystywanej przez stacjonujących żołnierzy (Omar 2014: 92).

Gdy porównamy obecność różnych murów w przestrzeni medialnej, okazuje się, że o *bermie* mówi się niewiele (Omar 2008: 51-52), zwłaszcza w zestawieniu z innymi podobnymi konstrukcjami, jak choćby murem izraelskim²⁴ czy murem na granicy Meksyku i USA. Gdy zwrócimy uwagę na język opisu, każda ze stron stosuje specyficzne określenia²⁵. W prasie i niektórych pracach naukowych możemy przeczytać o *murze obronnym* (fr. *mur de défense*) i *murze bezpieczeństwa* (fr. *mur de sécurité*), co przywołuje narrację o Saharyjczykach-terrorystach będących elementem rozgrywek międzynarodowych oraz zaborczych żądań Algierii. W mediach prosaharyjskich nazywa się go *murem wstydu* (fr. *mur de la honte* czy hiszp. *el muro de la vergüenza*), nawiązując do podobnych konstrukcji – znamion konfliktów międzyetnicznych i międzypaństwowych oraz tendencji do separacji, jak Mur Berliński czy bariery na granicach Ceuty i Melilli. Nazywa się go również Murem Marokańskim w Saharze Zachodniej, co podkreślać ma zarówno głównego aktora wpływającego na jego powstanie, jak i przynależność do terytorium, na którym stoi.

Podczas jedenastu wywiadów z Saharyjczykami i Saharyjkami, które przeprowadziłam po stronie administrowanej przez Maroko, temat muru pojawiał się jedynie w kontekście rozdzielania rodzin. Zapytani o główne problemy wynikające z okupacji, rozmówcy mówili o biedzie, bezrobociu, przemocy ze strony policji i wojska, łamaniu praw człowieka, sytuacji więźniów politycznych, eksploatacji zasobów naturalnych przez Maroko oraz korporacje (również europejskie). W tych narracjach *berm* nie był jednak terażniejszym, palącym problemem. W Al-Ujun, stolicy i największym mieście Sahary, poczucie uwięzienia konotowano z przestrzenią miasta oraz dużą liczbą marokańskich żołnierzy i policjantów. Mansour, lokalny dziennikarz, opisywał Al-Ujun jako największe

24 Według Adama Kosidło, to właśnie mur marokański był inspiracją do budowy muru w Izraelu w 2002 roku (Kosidło 2012: 11).

25 Obydwie strony konfliktu różni również sposób nazywania terenów określanych niegdyś jako Sahara Hiszpańska. Dla strony marokańskiej są to „Południowe Prowincje” lub „Sahara Marokańska”. Dla Saharyjczyków – „Sahara Zachodnia”, „Terytoria Okupowane” oraz „Terytoria Wyzwolone”.

więzienie, do którego „nikt nie może wjechać” i w którym Saharyjczycy są „odseparowani od świata”²⁶. Mur, oddalony od miasta o około 200 kilometrów, mógłby mieć wpływ na zwiększenie poczucia izolacji i mógłby być znakiem ciągłego trwającego konfliktu, jednak – w relacjach moich rozmówców – tak nie jest.

Z kolei, po jego drugiej stronie, jest on stale obecny zarówno w narracjach, jak i w rzeczywistości dnia codziennego. Żołnierze Frontu Polisario kontrolują tereny przygraniczne, młodzi chłopcy obrzucają mur kamieniami (ryzykując przy tym wybuchem miny), mur pokazuje się zagranicznym politykom, aktywistom i dziennikarzom odwiedzającym obozy dla uchodźców i uchodźczyń saharyjskich w Algierii. Jego opisy pojawiają się w reportażach i artykułach prasowych, mając wzbudzić międzynarodowe zainteresowanie sprawą okupacji Sahary Zachodniej. Semantyczne nasycenie muru dzielącego pustynię jest wykorzystywane do wzbudzenia zainteresowania sytuacją w tej części Afryki.

W 2014 roku *Generación de la amistad* (pol. Pokolenie przyjaźni), grupa poetów i poetek saharyjskich, zrealizowała projekt *Versos contra el muro* (pol. *Wersy przeciw murowi*), wydając tom poezji saharyjskiej o *bermie*²⁷. Przytoczę jeden z nich, *Las entrañas del muro*²⁸ (pol. *Bebechy muru*), autorstwa Aliego Salem Iselmu:

*Z zemsty, narodził się mur wstydu.
Aby podzielić dusze i uczucia.
Aby unicestwić rodziny.
Jednym uniemożliwił przejście,
innych zakopał w swej ziemi.
Zajechał drogę wspólnoty członkom,
zajechał drogę tułaczym pasterzom.*

*Okiełznał pustynię, uwięził góry,
Nie pozwolił wielbłądom powrócić do studni.*

*Zwielokrotnił śmieć,
zamieniając ziemię w pułapkę,
pod śladami stóp wolnych i niewinnych.*

²⁶ Ze względów bezpieczeństwa imię zostało zmienione. Wywiad przeprowadziłam we wrześniu 2016 roku.

²⁷ Wierszy czytanych przez saharyjskich poetów wysłuchać można oglądając video Artifariti. *Versos contra el muro*: <https://youtu.be/SvJiuWXgrQc.htm> (dostęp 20.12.2017).

²⁸ Przekładu wiersza dokonała autorka artykułu.

*Nazywają go murem wstydu,
ale to mur, który zabija, podziela, więzi i podbija.
Tysiące kilometrów blokuje drogę do
życia,
wolności,
ponownego spotkania.*

Tworzenie poezji ustnej w *hassanija*, dialekcie języka arabskiego używanym przez Saharyjczyków, jest rozpowszechnioną formą sztuki odwołującą się do tradycyjnych form przedpiśmiennych. Współcześnie promowaniem poezji zajmuje się zarówno rząd jak i organizacje pozarządowe oraz nieformalne kolektywy, przede wszystkim działająca od 2005 roku Generación de la Amistad. Tak jak w powyższym wierszu, większość twórców i twórczyń odwołuje się do klasycznych saharijskich toposów: życia nomadów na pustyni, wolności, wspólnoty, równocześnie traktują jednak poezję jako narzędzie aktywnej walki z marokańską okupacją i jej konsekwencjami²⁹. Ze względu na inkluzyjność formy oraz wielopokoleniowy charakter wspólnoty twórców i słuchaczy, poezja mówiona jest ważnym elementem tworzenia saharijskiej wspólnoty oraz reprodukcji pamięci i tożsamości narodowej zarówno na terenie Sahary Zachodniej, jak i w diasporze (Deubel 2012).

W marcu 2008 roku miała miejsce demonstracja *La Columna de los Mil* (pol. Kolumna Tysiąca), zapoczątkowana przez studentów dziennikarstwa Universidad Complutense z Madrytu. Ponad 2000 osób złączyło dłonie, by stanąć w łańcuchu naprzeciw muru w okolicy Tindouf (Algieria), blisko obozów dla uchodźców saharijskich (Lozano 2008). Protest w tej formie powtórzono również w 2009 roku, jednak w trakcie formowania łańcucha wybuch miny pozbawił nogi jednego z Saharyjczyków. Ostatnia wzmiankowana demonstracja miała miejsce wiosną 2011 roku. Odbywające się co roku protesty nawiązywały formą do innych podobnych wydarzeń, jak choćby „Bałtycki łańcuch” z 23 sierpnia 1989, który zmobilizował 2 miliony mieszkańców Litwy, Łotwy i Estonii.

Inną zorganizowaną kampanią, łączącą formę protestu ze sztuką jest akcja *Por cada mina, una flor* (pol. Kwiaty zamiast min). Zdaniem autora Mohameda Mouluda Yeslema „jest to projekt artystyczny, który chciałbym, aby zamienił się w przestrzeń i narzędzie manifestu na rzecz zniszczenia największego i najmniej znanego muru na świecie” (Off Limits b.d.). Na kampanię prowadzoną od 2013 roku

²⁹ Jako najważniejszych współczesnych twórców i twórczyń poezji saharijskiej należy wymienić Bahia Mahmud Awah, Limam Boicha, Mohammed Ebnu i Hasna el Hasnau Ahmed.

składają się film, wideo³⁰, ale przede wszystkim warsztaty w hiszpańskich szkołach, wykłady i akcje uliczne realizowane głównie na terenie Hiszpanii, podczas których powstają kwiaty z materiału i plastiku, ustawiane później na przeciwko muru od strony wschodniej.

Mimo znaczącego wpływu *bermu* na procesy polityczne i migracyjne w regionie oraz na umacnianie administracji marokańskiej na terytorium Sahary Zachodniej, mur nie jest istotnym tematem mediów międzynarodowych. Sytuacja może ulec zmianie, gdyż w ostatnich latach mur pełni istotną funkcję w saharyjskim pokojowym aktywizmie politycznym: w sztukach wizualnych i poezji saharyjskiej. Mimo społecznych konsekwencji wynikających z jego istnienia – fizycznego rozdzielenia Saharyjczyków i Saharyjek – rozpowszechnienie nowych mediów ułatwia utrzymywanie kontaktów pomiędzy jednostkami oraz wpływa na podtrzymywanie wspólnoty Saharyjczyków i Saharyjek w Saharze oraz w diasporze, w tym kreowanie specyficznych krajobrazów medialnych (Deubel 2015). A saharyjskie krajobrazy medialne z obozów w Algierii często odwołują się do obrazu muru, wzmacniając pamięć o jego istnieniu. Po stronie administrowanej przez Maroko *berm* nie jest tak popularnym tematem jak bieżące problemy natury gospodarczej i politycznej, jednak sztuka inspirowana jego istnieniem wpisuje się w walkę polityczną o charakterze oporu bez przemocy stosowaną na terytoriach okupowanych. Mur, choć dzieli fizycznie, może łączyć jako symbol wykorzystywany w aktywistycznej walce, zwłaszcza na polach sztuki.

Zakończenie

Budowa muru na terenie Sahary Zachodniej miała kluczowe znaczenia dla wyniku wojny w latach 1976-1991, decydując o wygranej Królestwa Maroka. Współcześnie jego siła ma wymiar symboliczny i jest używana przez Saharyjczyków i działaczy prosaharyjskich do zwrócenia uwagi społeczności międzynarodowej na nierozwiązany problem przynależności Sahary Zachodniej. W pamięci Saharyjczyków jest to Mur Hańby, stanowiący element reprodukcji pamięci narodowej i dążeń narodowyzwoleńczych, rozdzielając naród, wspólnotę wyobrażoną Saharyjczyków, ale i dzieląc rodziny, których członkowie nie widzieli się od ponad 40 lat. Jego okolica bywa niespokojna, i jak wspominali moi rozmówcy mieszkający w Saharze Zachodniej, kwestią czasu jest to, kiedy pod murem pojawią się młodzi partyzanci rozpoczynając działania wojenne, z roku na rok coraz bardziej zmęczeni czekaniem oraz rozgoryczeni nieskutecznością

30 Wideo promujące kampanię Por cada mina uan flor https://www.youtube.com/watch?v=4-z_9BXxnw0.htm (dostęp 20.12.2017).

MINURSO w osiągnięciu głównego celu misji – przeprowadzenia referendum mającego określić status terytorium.

Literatura:

- A-Res-20-2072-1965. Resolutions adopted on the reports of the Fourth Committee. <http://www.sadr-emb-au.net/wp-content/uploads/2013/10/A-Res-20-2072-1965.pdf> (dostęp 24.12.2017).
- b.a. (2013). Al-Yidar (El Muro). *Revista El Observador*, 05.11.2013. <https://youtube.com/watch?v=00MRPuXO7Qk> (dostęp 20.12.2017).
- b.a. (2014). Artifariti. Versos contra el muro. *Red REMMSO*, 19.12.2014. <https://youtu.be/SvJiuWXgrQc> (dostęp 20.12.2017).
- b.a. (2017). Western Sahara. Casualties. *Landmine & Cluster Munition Monitor*, 13.07.2017. <http://the-monitor.org/en-gb/reports/2017/western-sahara/casualties.aspx> (dostęp 20.12.2017).
- b.a. (b.d.). Ahmed Dalimi. Wikipedia (edycja hiszpańskojęzyczna), (b.d.). https://es.wikipedia.org/wiki/Ahmed_Dlimi (dostęp: 20.12.2017).
- b.a. (b.d.). Resources. Secretary General Reports. MINURSO, (b.d.). <https://minurso.unmissions.org/secretary-general-reports> (dostęp 20.12.2017).
- b.a. (b.d.). Dakar1996 Gueguen Fatal accident (aftermath). Darcy F1 (b.d.). <https://www.darcyf1.com/download.php?z=17713> (dostęp 20.12.2017).
- Cabaleiro Larrán, J. (2017). Marruecos refuerza sus fronteras del Sahara y Argelia. *Periodistas en español*, 13.02.2017. <http://periodistas-es.com/marruecos-refuerza-sus-fronteras-del-sahara-y-argelia-81747> (dostęp 10.12.2017).
- Chazbijewicz, S. (2010). Polityczny konflikt o terytorium Sahary Zachodniej (w: A. Żukowski (red.), *Przestrzeń i granice we współczesnej Afryce*. Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, s. 337-351.
- Deubel, T. F. (2012). Poetics of diaspora: Sahrawi poets and postcolonial transformations of a trans-Saharan genre in northwest Africa. *The Journal of North African Studies*, Volume 17, Number 2, 295–314.
- Deubel, T. F. (2015). Mediascapes of Human Rights: Emergent Forms of Digital Activism for the Western Sahara. *TRANSMODERNITY: Journal of Peripheral Cultural Production of the Luso-Hispanic World*, Volume 5, number 3, 5-19.
- Donnan, H., Wilson, T. N. (2007). *Granice tożsamości, narodu, państwa*. przeł. M. Głowacka-Grajper. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- García, A. (2002). *Historias del Sahara. El mejor y el peor de los mundos*. Madrid: Los libros de Catarata.
- Guerraoui, S. (2017). Polisario remains in Guerguerat despite UN call. *The Arab Weekly*, 05.03.2017. <http://theArabweekly.com/Opinion/7932/Polisario-remains-in-Guerguerat-despite-UN-call> (dostęp 01.11.2017).

- Husain, M. (2004). Sahara Marathon. Interview: James A. Baker III. PBS, 19.08.2004. <http://pbs.org/wnet/wideangle/uncategorized/sahara-marathon-interview-james-a-baker-iii/873/> (dostęp 10.11.2017).
- Kosidło, A. (2009). Sahara Zachodnia – dekolonizacja bez niepodległości? (w:) R. Łoś (red.), *Konflikty i spory międzynarodowe, tom 1*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Kosidło, A. (2012). *Sahara Zachodnia. Fiasko dekolonizacji czy sukces podboju?* Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Lozano, J. (2008). Una cadena humana de más de 2.000 personas pide el derribo del muro del Sáhara. *El Mundo Internacional*, 22.02.2008. <http://elmundo.es/elmundo/2008/03/22/internacional/1206210914.html> (dostęp 06.11.2017).
- Malinowski, M. (2004). *Sahara Zachodnia. Konflikt terytorialny między Marokiem a Hiszpanią w latach 1956-1976*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Martinez, O. J. (1994). The dynamics of border interaction: New approaches to border analysis. W: C. H. Schofield (red.), *Global boundaries. World Boundaries Series 1*. London – New York: Routledge, s. 1-15.
- Military Agreement No 1 (1997-1998). <http://diasporasaharai-en.blogspot.com/2011/11/text-of-military-agreement-1.htm> (dostęp 10.12.2017).
- Moulud Yeslem, M. (2013). Campaña por cada mina una flor. 27.09.2013. https://youtube.com/watch?v=4-z_9BXxnw0 (dostęp 20.12.2017).
- Nah Bachir, G. (2017). *El muro marroquí en el Sahara Occidental. Historia, estructura y efectos*. Cairo: Dar elnokhba.
- Off Limits (b.d.). Por cada mina una flor. Off Limits, b.d. <http://offlimits.es/por-cada-mina-una-flor> (dostęp 20.12.2017).
- Ojeda García, R., Suárez Collado, Á. (2016). Políticas territoriales en Marruecos. La nueva regionalización y el Sahara Occidental. W: I. Barrañeda, R. Ojeda García (red.), *Sahara Occidental, 40 años después*. Madrid: Los libros de la catarata, s. 133-146.
- Omar, S. M. (2008). The right to self-determination and the indigenous people of Western Sahara. *Cambridge Review of International Affairs. Volume 21, Number 1*, s. 41-57.
- Omar, S. M. (2014). El compromiso del intelectual con la causa saharai. El muro de la ocupación marroquí en el Sáhara Occidental. W: M. T. Vicente, C. Navalón (red.), *El conflicto del Sahara Occidental y los derechos humanos*. Murcia: Universidad de Murcia, s. 83-96.
- Otazu, J. (2017). El Polisario pierde la batalla de Guerguerat. Sahara. *ABC Noticias*, 01.05.2017. http://abc.es/espana/canarias/abci-polisario-pierde-batalla-guerguerat-sahara-201705011420_noticia.html (dostęp 01.11.2017).
- Ożarowski, R. (2012). Sahara Zachodnia jako przykład afrykańskiego quasi-państwa, *Cywilizacja i polityka, nr 10*, s. 204-226.
- Parzymies, S. (1976). Spór wokół Sahary Zachodniej. *Sprawy Międzynarodowe, zeszyt 4*, s. 79-94.

Redacción (2017). El Frente Polisario destruye más de 2.500 minas en los territorios liberados. *La Vanguardia Internacional*, 06.11.2017. <http://lavanguardia.com/internacional/20171106/432683616034/el-frente-polisario-destruye-mas-de-2500-minas-en-los-territorios-liberados.html> (dostęp 06.11.2017).

Roussellier, J. E. (2005). Quicksand in the Western Sahara? From Referendum Stalemate to Negotiated Solution. *International Negotiation*, nr 10, s. 311–336.

Sabela, B. (2015). *Wszystkie Ziarna Piasku*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.

Saddiki, S. (2017). *World of Walls. The Structure, Roles and Effectiveness of Separation Barriers*. Cambridge: Open Book Publishers.

San Martín, P. (2010). *Western Sahara: The Refugee Nation*. Cardiff: University of Wales Press.

Sánchez-Serra, O. (2012). El muro de la vergüenza marroquí. *Cuba Debate*, 30.01.2012. <http://cubadebate.cu/especiales/2012/01/30/el-muro-de-la-verguenza-marroqui/#.WgIKktfbiU> (dostęp 01.11.2017).

Skuczyński, M. (2016). Działania Organizacji Narodów Zjednoczonych na rzecz dekolonizacji i pokoju w Saharze Zachodniej. *Refleksje*, nr 13, s. 139-150.

Smith, L. E. (2005). The struggle for Western Sahara: What future for Africa's last colony? *The Journal of North African Studies*, 10:3-4, s. 545-563.

Soroeta Licerias, J. (2016). El derecho a la libre determinación del pueblo saharauí tras cuarenta años de ocupación marroquí. W: I. Barreñada, R. Ojeda (red.), *Sahara Occidental. 40 años después*. Madrid: Los Libros de la Catarata, s. 24-40.

Stephan, M. J., Mundy, J. (2006). A battlefield transformed: from guerilla resistance to mass nonviolent struggle in the Western Sahara. *Journal of Military and Strategic Studies*, Vol. 8, Issue 3, s. 1-32.

Zoubir, Y. H. (2007). Stalemate in Western Sahara: Ending International Legality. *Middle East Policy*, vol. XIV, no. 4, s. 158-177.

Wall of Shame and Security – a four decades of a wall dividing Western Sahara

Abstract:

In the article based on a pilot study in the Western Sahara and an analysis of literature, the author discusses political and symbolic function of the wall (berm). The sand-stone berm surrounded by a minefield and equipped with invigilation technology devices is 2720 km long. Was built between 1980 and 1987 and it is a division line between west and east territory of former Spanish Sahara. Describing a history of its construction, the

author indicates a crucial role of the berm in the Moroccan-Sahrawi war that allowed the occupation of the Sahrawi territory by the Kingdom of Morocco from the late 1980s. The existence of the berm creates a kind of alienated borderland (Martinez 1994), with the soldiers of MINURSO controlling the ceasefire, while few migrants trying to cross it from one or the other side. In addition to its impact on politics, economy and the environment, its impact on the Sahrawi society living on both sides of the Western Sahara and Sahrawi refugee camps in Algeria is equally important. The main purpose of this article is to describe the process of changing the meaning and functions of the berm. With its military origin, in the ceasefire agreement of 1991, now it turned to be a symbol for all parties in the conflict: in political, journalistic and artistic discourses (e.g. in Sahrawi poetry and performative arts). Moreover, the berm is still the (absent) subject of the daily life on both sides.

Keywords:

Western Sahara, Morocco, Wall of Shame, Security Wall, Moroccan Western Sahara Wall